

БЕЛАРУСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ УНІВЕРСІТЭТ

УДК 87/3(Бел.)

Бортнік Ігар Аляксандравіч

**ПРАБЛЕМА ТАЛІЭРАНЦЫІ Ў ФІЛАСОФСКАЙ І
САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНАЙ ДУМЦЫ ВЯЛІКАГА КНЯСТВА
ЛІТОВСКАГА І Польшчы XVI-XVII СТСТ.**

АЎТАРЭФЕРАТ

дысертацыі на суісканне вучонай ступені
кандыдата філасофскіх навук
па спецыяльнасці 09.00.03 – гісторыя філасофіі

Мінск, 2007

Праца выканана ў Беларускаім дзяржаўным універсітэце

Навуковы кіраўнік:

Лягчылін Анатоль Аляксандравіч
кандыдат філасофскіх навук, дацэнт,
загадчык кафедры філасофіі культуры
Беларускага дзяржаўнага універсітэта

Афіцыйныя апаненты:

Дарашэвіч Энгельс Канстанцінавіч
доктар філасофскіх навук, прафесар
прафесар кафедры культуралогіі
Беларускага дзяржаўнага універсітэта культуры і
мастацтваў

Кутузава Наталля Аляксандраўна
кандыдат філасофскіх навук, дацэнт
дацэнт кафедры гуманітарных дысцыплін
установы адукацыі “Інстытут парламентарызма і
прадпрымальніцтва”

Апаніруючая арганізацыя:

Інстытут філасофіі Нацыянальнай
Акадэміі Навук Рэспублікі Беларусь

Абарона адбудзецца 26 чэрвеня 2007 г. у 14 гадзін на паседжанні Савета па абароне дысертацый Д 02.01.13 пры Беларускаім дзяржаўным універсітэце па адрасу: 220030, г. Мінск, вул. Ленінградская, 8, аўдыторыя 407, тэл. 209-55-58.

З дысертацыяй можна азнаёміцца ў бібліятэцы Беларускага дзяржаўнага універсітэта.

Аўтарэферат разасланы «23» мая 2007 года.

Вучоны сакратар
Савета па абароне дысертацый

А.П. Жданоўскі

АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПРАЦЫ

Сувязь працы з буйнымі навуковымі праграмамі, тэмамі

Тэма дысертацыі адпавядае «Пераліку прыярытэтных накірункаў фундаментальных і прыкладных навуковых даследаванняў Рэспублікі Беларусь на 2006–2010 гады» (Пастанова Савета Міністраў Рэспублікі Беларусь ад 17.05.2005 г.) 10.2. «Філасофска-светапоглядныя і логіка-метадалагічныя асновы даследавання праблем прыродазнаўчай і гуманітарнай скіраванасці, гісторыя філасофскага, грамадска-палітычнага і духоўнага жыцця беларускага грамадства». Дысертацыйнае даследаванне выканана на кафедры філасофіі культуры Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў кантэксце ДКПНД «Эканоміка і грамадства» (2006–2010) па тэме «Беларуская філасофская традыцыя ў кантэксце цывілізацыйных парадыгм Захаду і Усходу» (рэгістрацыйны нумар 20061146).

Мэта і задачы даследавання

Мэтай дысертацыйнага даследавання з'яўляецца эксплікацыя і сістэмны аналіз сутнасці канцэптואльных падыходаў да праблемы талеранцыі і спецыфікі іх тэарэтычнай рэпрэзентацыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI–XVII стст.

Рэалізацыя ўказанай мэты ажыццяўляецца на аснове вырашэння наступных задач:

1. Вызначэнне ідэйна-тэарэтычных і сацыякультурных фактараў, якія абумовілі актуалізацыю праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст.

2. Даследаванне сутнасці і спецыфічных рыс канцэптואльных падыходаў пры аналізе праблемы талеранцыі ў межах асноўных накірункаў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думкі ВКЛ і Польшчы пазначанага перыяду («хрысціянска-гуманістычны», контррэфармацыйны, пратэстанцкі, праваслаўны).

3. Вывучэнне спецыфікі ідэй талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы радыкальна-рэфармацыйнага руху, прадстаўленых у межах двух канцэптואльных падыходаў, якія адлюстроўваюць розныя ўзроўні разумення паняцця талеранцыі.

Аб'ектам дысертацыйнага даследавання з'яўляецца філасофская і сацыяльна-палітычная думка Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI–XVII стст. Прадметам даследавання выступаюць канцэптואльныя падыходы да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст.

Для дасягнення пастаўленай мэты выкарыстаны наступныя метады:

1. Метад гісторыка-філасофскай рэканструкцыі, які дазваляе раскрыць гісторыю ўзнікнення, асноўныя этапы фарміравання і развіцця канцэптואльных падыходаў да праблемы талеранцыі.

2. Метад кампаратыўнага аналізу, які з'яўляецца базавым метадам пры супастаўленні і параўнанні розных ідэйна-тэарэтычных падыходаў і канцэпцый. У межах дадзенай працы кампаратывістыка выступае метадам пры вызначэнні спецыфікі як асобных падыходаў да праблемы талеранцыі, так і філасофскай і сацыяльна-палітычнай думкі ВКЛ і Польшчы, якая датычыць дадзенага прадмету, у цэлым.

3. Сістэмны метад, які дазваляе праінтэрпрэтаваць асобныя тэндэнцыі ў развіцці філасофскай і сацыяльна-палітычнай думкі Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI–XVII стст. у якасці цэласнага феномена гісторыка-філасофскай традыцыі.

Асноўныя палажэнні дысертацыі, якія выносяцца на абарону

1. Фарміраванне канцэптואльных падыходаў да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст., было выклікана, з аднаго боку, уздзеяннем заходнееўрапейскай рэлігійна-філасофскай і грамадска-палітычнай думкі, з другога, уплывам спецыфічнай сацыякультурнай сітуацыі на геакультурнай прасторы ВКЛ і Польшчы, якая характарызувалася высокім узроўнем рэлігійнай цяжарнасці. Менавіта гэты фактар абумовіў адсутнасць радыкальных канцэпцый нецяжарнасці ў грамадскай думцы ВКЛ і Польшчы, тэндэнцыю да прызнання больш пазітыўнай ацэнкі феномена талеранцыі ў межах розных ідэйных плыняў у кантэксце кампаратыўнага суаднясення з агульнаеўрапейскай думкай.

2. Асноўнай спецыфічнай рысай канцэптואльнага падыходу рэнесанснага «хрысціянскага гуманізму» да праблемы талеранцыі з'яўляецца утапічны экуменічны праект, што прадугледжвае канвергенцыю дактрынальных сістэм усіх хрысціянскіх канфесій і іх структурную кансалідацыю на аснове кампрамісу, знойдзенага ў свабоднай дыскусіі. Забяспячэнне міжканфесійнай цяжарнасці ў грамадстве разглядалася як умова рэалізацыі дадзенага праекту.

3. Контррэфармацыйны рух ВКЛ і Польшчы рэпрэзентуе падыход, у аснове якога знаходзіцца крытычная рэфлексія феномену талеранцыі, заснаваная на рэцэпцыі посттрыдэнцкай каталіцкай дактрыны. Галоўным накірункам выступае крытыка прававой легітымацыі рэлігійнай цяжарнасці з дапамогай тэакратычнай ідэі «капланскага каралеўства». Разам з тым для дадзенага падыходу характэрны адсутнасць радыкальных рыс агрэсіўнасці ў параўнанні з контррэфармацыйнай думкай на заходнееўрапейскай культурнай прасторы, а таксама неафіцыйнае прызнанне адноснай талеранцыі як часовай дадзенасці.

4. У межах пратэстанцкай грамадскай думкі канцэптуальны падыход да праблемы талеранцыі эвалюцыянуе ад інструментальнага выкарыстання прынцыпу рэлігійнай цярпімасці ў кантэксце спадзяванняў на дасягненне пануючага становішча ў грамадстве з дапамогай механізмаў дзяржаўнай улады да прыняцця пазітыўнай вартасці феномена талеранцыі, асабліва ў палітыка-прагматычным аспекце, пры захаванні тэалагічнай нецярпімасці. У цэлым названая эвалюцыя мае прагматычны характар.

5. Канцэптуальны падыход праваслаўнай палемічнай думкі да праблемы талеранцыі характарызуе перакананне аб зменлівай вартасці дадзенага феномену як фактару, што спрыяе або перашкаджае развіццю ўласнай канфесіі. Канкрэтныя падыходы, нягледзячы на іх адрозненні, змяняліся ў залежнасці ад сацыяльна-палітычнай сітуацыі, што мела адлюстраванне ў большай або меншай ступені цярпімасці да прадстаўнікоў асобных вызнанняў. Таму падыход праваслаўнай думкі да праблемы талеранцыі выступае як сітуацыйны.

6. Ідэі талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст. знайшлі найбольш паслядоўнае сцвярджэнне ў межах вучэння «Польскіх і Літоўскіх братаў». Спецыфікай дадзенага накірунку з’яўляецца рэпрэзентацыя двух канцэптуальных падходаў да талеранцыі: ненасілля, што экспліцыравалася з разуменнем талеранцыі ў шырокім значэнні, і верацярпімасці – у вузкім значэнні. Першы падыход эвалюцыянуе ад этычна-абсалютысцкага і сектанцкага варыянту ў раннім антытрынітарызме да сацыніянскага варыянту, які прадугледжвае спалучэнне асуджэння насілля з прагматычным стаўленнем да сацыяльнай рэальнасці і сітуацыйнай этыкай. Другі падыход ўключае ў сябе ідэю аб незалежнасці талеранцыі ад прыняцця пэўнай светапогляднай пазіцыі, а таксама ідэю падзелу функцый дзяржаўных і рэлігійных інстытутаў.

Асабісты ўклад суіскальніка

Даследаванне выканана аўтарам цалкам самастойна. Праведзена праца па выяўленні, зборы, сістэматызацыі і аналізе матэрыялаў. Крытычна асэнсаваны матэрыял крыніц і навуковай літаратуры. Вынікі даследавання, якія ўвайшлі ў дысертацыю, зафіксаваны ў аўтарскіх друкаваных працах.

Апрабацыя вынікаў дысертацыі

Вынікі дысертацыйнага даследавання былі апрабаваны на 6 міжнародных і рэспубліканскіх канферэнцыях і форумах: «VII Республиканская научная конференция студентов и аспирантов (НИРС–2002)» (г. Наваполацк, 21–21 лістапада 2002 г.); «Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Рэфармацыя і грамадства: XVI стагоддзе» (г. Мінск, 29–30 лістапада 2003 г.); «XXI век: Актуальные проблемы исторической науки. Международная научная конференция, посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ» (г. Мінск, 15–16 красавіка

2004 г.); «IX Республиканская научная конференция студентов и аспирантов Республики Беларусь (НИРС-2004)» (г. Гродна, 26-27 мая 2004 г.); «Международный научный форум «Европа-2004» (г. Минск, 8-9 чэрвеня 2004 г.); «Международная конференция молодых ученых «Молодежь в науке – 2005» (г. Минск, 14-18 лістапада 2005 г.); «Міжнародная навукова-практычная канферэнцыя «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» (в. Гальшаны – г. Навагрудак, 8-10 верасня 2006 г.).

Апублікаванасць вынікаў

Па тэме дысертацыі аўтар апублікаваў 8 прац, у тым ліку 4 – у рэцэнзаваных навуковых часопісах аб’ёмам 3.62 аўтарскія лісты, а таксама 4 – у зборніках матэрыялаў навуковых канферэнцый аб’ёмам 1.4 аўтарскія лісты.

Структура і аб’ём дысертацыі

Дысертацыя складаецца з уводзін, агульнай характарыстыкі працы, пяці глаў, заключэння, бібліяграфічнага спіса (423 найменні). Поўны памер дысертацыі складае 141 старонку (у тым ліку бібліяграфічны спіс – 34 стар.).

АСНОЎНЫ ЗМЕСТ ПРАЦЫ

У першай главе «Аналіз бібліяграфіі» прадстаўлены сціслы аналіз літаратуры, якая закранае праблему талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI–XVII стст. Адзначаецца, што розным аспектам дадзенай праблемы прысвечана значная колькасць даследаванняў у беларускай, польскай, расійскай, украінскай, літоўскай, нямецкай, англійскай, французкай і чэшскай навуцы. Існуючая літаратура па тэме дысертацыі падзяляецца паводле храналагічнага і нацыянальнага крытэрыяў.

Першым этапам навуковага аналізу праблемы з’яўляюцца даследаванні расійскіх і польскіх навукоўцаў XIX – пачатку XX стст., у якіх асобныя аспекты ідэй талеранцыі разглядаюцца ў межах вывучэння канфесійнай гісторыі і аналізу рэлігійнай палемікі ў Рэчы Паспалітай XVI–XVII стст. Даследаванні дадзенага перыяду мелі пераважна суб’ектывісцкі характар; зробленыя ў іх высновы былі абумоўлены рэлігійнымі і палітычнымі пазіцыямі аўтараў.

Другі этап звязаны з працамі польскіх навукоўцаў міжваенага перыяду (1920–1930-я гг), у большасці з якіх папулярызуецца ідэя «польскай талеранцыі» як спецыфічнай рысы культуры Рэчы Паспалітай XVI–XVII стст. Дадзеныя працы характарызуюцца разглядам падыходаў да феномену талеранцыі ў кантэксце шырокага аналізу розных накірункаў рэлігійна-філасофскай і грамадска-палітычнай думкі. Разгляд некаторых аспектаў праблемы талеранцыі ўскосна мае месца ў працах украінскіх і беларускіх

даследчыкаў. Аднак у міжваенны перыяд адсутнічаюць даследаванні, спецыяльна прысвечаныя гэтай праблеме.

Наступны этап пачынаецца пасля Другой сусветнай вайны. На яго працягу выяўляецца адрозненне ў падыходах беларускай і украінскай навукі, з аднаго боку, і польскай, з другой. У беларускай і украінскай гісторыка-філасофскай навуцы некаторыя аспекты ідэй талеранцыі разглядаліся ў кантэксце цэласнага аналізу філасофскай і сацыяльна-палітычнай думкі. Аднак праблема талеранцыі не становілася прадметам непасрэднага даследавання і разглядалася эскізна на фоне іншых гісторыка-філасофскіх пытанняў. У польскай пасляваеннай навуцы з'яўляецца значная колькасць даследаванняў, прысвечаных разглядаемай праблеме. Яны засяроджваюцца на дэталёвым аналізе асобных аспектаў рэлігійна-філасофскай і сацыяльна-палітычнай думкі Рэчы Паспалітай у кантэксце праблематыкі талеранцыі. Былі ўведзены ў навуковы зварот шматлікія крыніцы, якія рэпрэзентуюць падыходы да феномена талеранцыі ў грамадскай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст. Аднак разам з наяўнасцю істотных дасягненняў даследаванні польскіх навукоўцаў характарызуюцца дыспрапорцыямі пры вывучэнні асобных канцэптуальных падыходаў, а таксама адсутнасцю адзінага разумення паняцця талеранцыі.

Указваюцца таксама друкаваныя і архіўныя крыніцы, выкарыстаныя пры падрыхтоўцы дысертацыйнай работы. Сярод друкаваных крыніц вылучаюцца рэлігійна-філасофскія і сацыяльна-палітычныя творы; зборнікі дакументаў па гісторыі ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст., прысвечаныя розным бакам сацыяльна-эканамічнага і сацыяльна-палітычнага жыцця, заканадаўчыя акты, дакументы арганізацыйных мерапрыемстваў рэлігійных супольнасцяў, дыярыюшы соймаў Рэчы Паспалітай.

У цэлым праблема патрабуе далейшага вывучэння на ўзроўні комплекснага даследавання. Сістэмны канцэптуальны аналіз прадугледжвае разгляд праблемы ў межах трох кампанентаў: рэлігійна-філасофскага, сацыяльна-палітычнага і правазнаўчага.

У другой главе дысертацыйнага даследавання «Генэзіс і фарміраванне канцэпцый талеранцыі ў заходнееўрапейскай грамадскай думцы» даследуюцца вытокі і станаўленне ідэй талеранцыі ў заходнееўрапейскай грамадскай думцы, вызначаюцца спецыфічныя рысы канцэпцый талеранцыі XVI–XVII стст.

У раздзеле 2.1. «Вытокі ідэй талеранцыі ў заходнееўрапейскай грамадскай думцы» генэзіс ідэй талеранцыі разглядаецца ў апазіцыі да асноўных элементаў сярэднявечнай думкі. Разам з тым перадумовы ідэй талеранцыі змяшчаюцца ў межах галоўных накірункаў познесярэднявечнай

думкі ва ўмовах крызісу традыцыйнага светапогляду. Канцэптуалізацыя ідэй талеранцыі звязана з рэвалюцыйнымі светапогляднымі зменамі ва ўмовах пераходу ад сярэднявечнага да новаеўрапейскага грамадства. Вызначальны ўплыў пры гэтым мелі ідэі Рэнэсанса і Рэфармацыі, якія, нягледзячы на процілегласць зыходных устаноў, экспліцыравалі тэарэтычныя перадумовы ідэй талеранцыі: акцэнтаванне ролі адзінкавага ў дачыненні агульнага, кагнітыўны і этычны персаналізм, адагматызм і антыаўтарытарызм.

У раздзеле 2.2. «Станаўленне класічных канцэпцый талеранцыі ў заходнееўрапейскай філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Новага часу» аналізуецца працэс станаўлення класічных канцэпцый талеранцыі. Першым крокам у дадзеным накірунку сталі канцэпцыі XVI ст. Іх станаўленне адбывалася ва ўмовах панавання рэлігійнай нецярпімасці ў Заходняй Еўропе, выкліканай расколам «хрысціянскага свету» на канфліктуючыя канфесійныя супольнасці. У той жа час узнікненне дадзеных канцэпцый абапіралася на ідэйна-тэарэтычныя фактары (патэнцыял рэнэсанснай і раннерэфармацыйнай думкі), а таксама палітыка-практычныя (неэфектыўнасць рэлігійнай інталеранцыі ва ўмовах рэлігійных войнаў, прызнанне чаго выклікала шэраг прававых актаў у еўрапейскіх дзяржавах XVI ст., якія ў той ці іншай ступені заканадаўча легімімізуюць феномен талеранцыі). Сярод канцэпцый талеранцыі XVI ст. вылучаюцца ліберальна-рацыяналістычная, містыка-спірытуалістычная, канцэпцыя «палітыкаў», радыкальна-рэфармацыйная.

У XVII ст. развіццё ідэй талеранцыі эвалюцыянавала ў накірунку класічных канцэпцый, якія фарміруюцца ў кантэксце філасофскіх і сацыяльна-палітычных ідэй Новага часу. Да іх належаць канцэпцыі Б. Спінозы, Д. Лока, П. Бейля. Асноўнымі ідэйнымі фактарамі фарміравання названых канцэпцый выступаюць рацыяналізацыя веры і метадычны скептыцызм, этызацыя рэлігіі. У межах класічных канцэпцый фарміруюцца новыя мадэлі ўзаемаадносін дзяржавы і рэлігійных інстытутаў. Ідэйныя набыткі заходнееўрапейскай думкі з'яўляюцца важным фактарам станаўлення канцэптуальных падыходаў да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст.

У трэцяй главе «Сацыякультурная сітуацыя ў Вялікім княстве Літоўскім і Польшчы XVI–XVII стст. як фактар праблематызацыі феномена талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы» разглядаюцца асноўныя сацыякультурныя фактары, якія мелі ўплыў на фарміраванне канцэптуальных падыходаў да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст. Галоўным з іх з'яўляецца талерантная палітыка дзяржаўных улад ВКЛ і Польшчы ў сферы міжканфесійных адносін, якая была выклікана імкненнем да

ўнутрыпалітычнай стабільнасці ў складаных геапалітычных умовах, зацікаўленасцю ў гаспадарчым развіцці з дапамогай эканамічна актыўных іншаэтнічных груп насельніцтва і ў першую чаргу спецыфікай грамадска-палітычнага ладу (шляхецкая дэмакратыя). Талеранцыя праяўлялася ў забяспячэнні адносна мірнага характару ўзаемаадносін паміж пануючай каталіцкай канфесіяй і іншымі рэлігійнымі групамі. Найвышэйшым дасягненнем дадзенай палітыкі з'яўляецца прававая легітымацыя рэлігійнай цярымасці ў акце Варшаўскай канфедэрацыі 1573 г., які гарантаваў поўную свабоду веравызнання ў межах хрысціянства для прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя. На працягу апошняй чвэрці XVI – першай паловы XVII стст. у палітыцы дзяржаўных улад Рэчы Паспалітай адлюстроўваліся дзве тэндэнцыі: з аднаго боку, усебаковая падтрымка контррэфармацыйнага руху; з другога, імкненне захаваць міжканфесійны мір як умову грамадскай стабільнасці. Нягледзячы на супярэчлівы характар, дадзенае палітыка да сярэдзіны XVII стст. заставалася галоўным фактарам забяспячэння ў грамадстве адноснай рэлігійнай цярымасці.

Другім з разглядаемых сацыякультурных фактараў выступае саслоўная салідарнасць шляхты, на аснове якой фарміруецца адметная шляхецкая ідэалогія. У яе межах талеранцыя разглядаецца як спецыфічны саслоўны прывілей у кантэксце ўяўленняў аб шляхецкай свабодзе. У другой палове XVI – пачатку XVII стст. саслоўная салідарнасць шляхты мела вялікую ролю ў падрыхтоўцы і прыняцці акту Варшаўскай канфедэрацыі, а таксама ў прыпыненні развіцця контррэфармацыйнай інталеранцыі і крышталізацыі памяркоўнага характару апошняй.

Уплыў адзначаных сацыякультурных фактараў у кантэксце праблематызацыі феномена талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст. праявіўся ў адсутнасці радыкальных інталерантных падыходаў, а таксама ў тэндэнцыі да прызнання больш пазітыўнай ацэнкі феномена талеранцыі ў межах розных ідэйных плыняў пры параўнальным суаднясенні з агульнаеўрапейскай думкай. Прадстаўнікі ўсіх накірункаў грамадскай думкі прызнавалі фактычнасць рэлігійнай талеранцыі ў ВКЛ і Польшчы. Палеміка пераважна адбывалася вакол пытання аб прававым статусе дадзенага прывілею.

У чацвёртай главе «Канцэптuallyныя падыходы да праблемы талеранцыі ў рэлігійна-філасофскай і грамадска-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы» даследуюцца сутнасць і спецыфічныя рысы асноўных канцэптuallyных падыходаў да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI–XVII стст.

У раздзеле 4.1. «Талеранцыя ў межах рэнесанснага «хрысціянскага гуманізму» адзначаецца, што ў сярэдзіне XVI ст. адбываецца станаўленне канцэптualaнага падыходу да праблемы талеранцыі ў межах ідэй рэнесанснага «хрысціянскага гуманізму» ВКЛ і Польшчы. Яго перадумовы змяшчаліся ў дыскурсе некаторых рэнесансна-гуманістычных ідэй XV – першай паловы XVI стст. Фарміраванне адзначанага падыходу знаходзіць адлюстраванне ў творчасці А.Ф. Маджэўскага. На яго станаўленне мелі ўплыў эразміянскія і раннерэфармацыйныя ідэі. У аснове канцэптualaнага падыходу «хрысціянскага гуманізму» змяшчаліся рэлігійны персаналізм, антыаўтарытарызм, этызацыя рэлігіі. Абапіраючыся на ўказаныя ідэйна-тэарэтычныя ўстаноўкі, сцвярджаецца каштоўнасць феномена талеранцыі з выкарыстаннем маральна-рэлігійнай і палітыка-прагматычнай аргументацыі. Ідэя рэлігійнай талеранцыі ў грамадстве разглядаецца як умова рэалізацыі праекту аднаўлення адзінства сусветнай хрысціянскай царквы (т. зв. ірэнізм). Дадзенае аб'яднанне меркавалася як ажыццяўленне універсальнай уніі на аснове дыялогу ва ўмовах свабоднай дыскусіі, што прадугледжвае магчымасць існавання розных падыходаў паводле канкрэтных дактрынальных і абрадавых пытанняў. Ірэнічны праект абгрунтоўвае дыялагічную мадэль дасягнення адзінства; разам з тым ён мае утапічны характар ва ўмовах працэсаў канфесіяналізацыі.

У раздзеле 4.2. «Талеранцыя ў дыскурсе контррэфармацыйнага руху» разглядаецца канцэптualaны падыход да праблемы талеранцыі контррэфармацыйнага руху ВКЛ і Польшчы. У аснове дадзенага падыходу знаходзіцца рэцэпцыя пастулатаў посттрыдэнцкай каталіцкай дактрыны. Пры разглядзе феномена талеранцыі цэнтральным пунктам контррэфармацыйнай думкі з'яўляецца вучэнне аб беспамылковасці рымска-каталіцкай царквы, з якім звязана рэзкае асуджэнне ўсіх іншых рэлігійных вучэнняў. Аўтарытэт царквы пастуліруецца з дапамогай абгрунтавання такіх яе атрыбутаў як адзінства, усеагульнасць, святасць, пераемнасць з апостальскай традыцыяй. Талеранцыя ў маральна-рэлігійным аспекце характарызуецца як зло, паколькі супярэчыць хрысціянскай этыцы, дапускаючы раўнадушнае стаўленне да «пагібелі душ». Вялікую ролю ў межах контррэфармацыйнага падыходу мае палітыка-прававая аргументацыя, згодна з якой талеранцыя разглядаецца як крыніца сацыяльнай напружанасці, фактар фрагментацыі соцыуму і аслаблення іерархічных сувязяў у грамадстве, прычына маральнага рэлятывізму. Галоўным накірункам палітыка-прававой аргументацыі выступае крытыка Варшаўскай канфедэрацыі, якая абвешчаецца нелігітымнай у юрыдычным аспекце. Прынцыпу рэлігійнай цяпімасці проціпастаўляецца тэакратычная ідэя «капланскага каралеўства», якая прадугледжвае цеснае ўзаемадзеянне духоўнай і свецкай улады пры прыярытэце першай, абавязак дзяржаўных інстытутаў

выконваць рашэнні царкоўнай улады паводле рэлігійных пытанняў. Стратэгія адносін да носьбітаў іншых веравызнанняў у межах контррэфармацыйнага падыходу з'яўляецца супярэчлівай: з аднаго боку, падкрэсліваецца адказнасць «ератыкоў» і неабходнасць іх пакарання з боку свецкай улады, з другога, большасць контррэфармацыйных дзеячоў не лічыць мэтазгодным выкарыстанне механізмаў пакарання ў актуальных сацыяльна-палітычных умовах. Пры гэтым частка дзеячоў контррэфармацыйнага руху ў большай ці меншай ступені станоўча ацэньвала факт рэлігійнай цярпімасці ў Рэчы Паспалітай. Спецыфікай разглядаемага падыходу з'яўляецца адсутнасць радыкальных рыс агрэсіўнасці ў параўнанні з контррэфармацыйнай думкай на заходнееўрапейскай прасторы, а таксама згода на неафіцыйнае прызнанне адноснай рэлігійнай цярпімасці як часовай дадзенасці.

У раздзеле 4.3. «Талеранцыя ў грамадскай думцы пратэстантызму» разглядаюцца асноўныя рысы і эвалюцыя канцэптуальнага падыходу да праблемы талеранцыі ў пратэстанцкай (евангеліцкай) думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст. У яго развіцці вылучаюцца два асноўныя этапы. На першым этапе (1540-я гг. – 1573 г.) дадзены падыход характарызуецца выключна інструментальным выкарыстаннем прынцыпаў рэлігійнай цярпімасці. У яго аснове знаходзіцца перакананасць у абсалютнай ісціннасці рэфармацыйнага вучэння як адлюстравання богаадкрыцця, змешчанага ў Святым Пісьме. Асноўнымі аб'ектамі рэлігійнай нецярпімасці становяцца каталікі і антытрынітары. Разгляд праблемы ролі дзяржаўнай улады ў сістэме міжканфесійных адносін у грамадстве выступае супярэчліва: з аднаго боку, у парламенцкай дзейнасці пратэстанцкіх дэпутатаў рэпрэзентуецца лозунг «свабоды веры» для прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя; з другога, у тэалагічнай літаратуры пануе этатысцкая ідэя ўзаемаадносін дзяржаўных і рэлігійных інстытутаў, якая акрэслівае абавязкі свецкай улады ў рэлігійнай сферы, звязаныя з неабходнасцю падтрымкі «ісціннай веры». Дадзеная ідэя фактычна прадугледжвае прыняцце пратэстантызму ў якасці афіцыйнай канфесіі, што звязана са спадзяваннямі на дасягненне пануючага становішча ў грамадстве з дапамогай механізмаў дзяржаўнай улады.

На працягу другога этапу (1573 г. – першая палова XVII ст.) у сувязі з сацыяльна-палітычнымі фактарамі разуменне талеранцыі ў пратэстанцкай думцы эвалюцыянуе ў бок прыняцця пазітыўнай вартасці феномена талеранцыі. У сувязі з гэтым шырока выкарыстоўваюцца легітымісцкая і палітыка-прагматычная аргументацыя. Галоўнымі накірункамі названых форм аргументацыі выступаюць абгрунтаванне легітымнасці акту Варшаўскай канфедэрацыі, абвяшчэнне інталеранцыі крыніцай сацыяльна-палітычнай нестабільнасці і пагрозай дзяржаўна-палітычнаму ладу Рэчы Паспалітай,

указанне практычнай неэфектыўнасці прымусу ў сферы сумлення. У маральна-рэлігійным аспекце пратэстанцкая думка на дадзеным этапе адлюстроўвае, з аднаго боку, захаванне тэалагічнай нецярпімасці; з другога, акцэнтацыю супярэчнасці новазапаветнага вучэння і насілля ў сферы сумлення, прызнанне дапушчальнасці ў барацьбе з «ератыкамі» выключна мірных сродкаў. Пры разглядзе пытання ўзаемаадносін рэлігійных і дзяржаўных інстытутаў у грамадскім жыцці фарміруюцца элементы ідэі падзелу функцый дзяржаўных і рэлігійных інстытутаў як характарыстыкі спецыфікі грамадска-палітычнага ладу Рэчы Паспалітай. У цэлым эвалюцыя пратэстанцкага канцэптуальнага падыходу да праблемы талеранцыі мае прагматычны характар.

У раздзеле 4.4. «Талеранцыя ў праваслаўнай палемічнай традыцыі» вылучаюцца тры этапы развіцця праваслаўнага падыходу да праблемы талеранцыі на працягу другой паловы XVI – першай паловы XVII стст. У межах дауніяцкага перыяду (да 1596 г.) характэрнымі рысамі праваслаўнай думкі выступаюць нецярпімасць на тэалагічным узроўні, дамінацыя тэндэнцыі ізаляцыянізму, у аснове чаго знаходзілася ўяўленне аб беспамылковасці вучэння царквы. На грамадска-палітычным узроўні праблема талеранцыі амаль не акцэнтуюцца; нешматлікія ўзгадкі аб ёй рэпрэзентуюць адмоўныя адносіны да гвалтоўных дзеянняў адносна іншаверцаў.

На другім этапе (1596–1632 гг.), які наступіў пасля ўвядзення Брэсцкай уніі, разгляд феномена талеранцыі выходзіць з выключна тэалагічнай сферы і паўстае ў кантэксце грамадска-палітычнай праблематыкі як элемент крытыкі контррэфармацыйнага руху і уніі, а таксама артыкуліруюцца ў рэчышчы намаганняў, накіраваных на аднаўленне дауніяцкага статусу праваслаўнай царквы. Праваслаўная думка дадзенага перыяду была падзелена на дзве асноўныя плыні: «кансерватыўную», у межах якой панавала ізаляцыянісцкая тэндэнцыя, і «ліберальную», якая характарызувалася гатоўнасцю да пэўнага кампрамісу з іншаверцамі, пераважна з пратэстантамі. У межах апошняга накірунку сцвярджаецца пазітыўнае значэнне феномена рэлігійнай цярпімасці, які абгрунтоўваецца з дапамогай легітымісцкай і палітыка-прагматычнай аргументацыі. У маральна-рэлігійным аспекце талеранцыя тлумачыцца пераважна інструментальна.

У праваслаўнай думцы трэцяга этапу (1632–1648 гг.) пераважае разгляд праблемы талеранцыі ў тэалагічным аспекце; узмацняецца акцэнт на рэпрэзентацыі рэлігійнай ісціны. Ідэалогія афіцыйнага кіраўніцтва праваслаўнай царквы характарызуецца памяркоўнасцю палемікі з рыма-каталікамі і уніятамі, а таксама ўзмацненнем тэалагічнай нецярпімасці адносна пратэстантаў. Для апазіцыйнай ідэйнай плыні ў межах царквы на дадзеным этапе ўласцівыя інталерантныя адносіны да ўсіх іншаверцаў.

У цэлым вырашэнне праблемы талеранцыі ў думцы праваслаўных эліт ВКЛ і Польшчы эвалюцыянавала ў залежнасці ад сацыяльна-палітычных абставін, што мела адлюстраванне ў большай або меншай цяжарнасці да прадстаўнікоў асобных вызнанняў. Таму падыход праваслаўнай думкі да праблемы талеранцыі можа быць адзначаны як сітуацыйны.

Пятая глава «Спецыфіка канцэпттуальных падыходаў праблемы талеранцыі ў вучэнні «Польскіх і Літоўскіх братоў» прысвечана даследаванню ідэй талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы радыкальнай плыні рэфармацыйнага руху, інстытуцыяналізаванай у рэлігійнай супольнасці «Польскіх і Літоўскіх братоў», дзе дадзеныя ідэі знаходзяць выхад за межы іх выключна інструментальнага разумення. У межах разглядаемага вучэння шляхам тыпалагізацыі можна вылучыць два асноўныя канцэпттуальныя падыходы да праблемы талеранцыі. Іх сутнаснае адрозненне палягае ў разуменні феномену талеранцыі ў шырокім (ідэя ненасілля) або ў вузкім (ідэя верацяжарнасці) значэнні.

У раздзеле 5.1. «Ненасілле як асноўная ідэя талеранцыі» паказваецца, што канцэпттуальны падыход да праблемы талеранцыі, у аснове якога знаходзілася ідэя ненасілля, быў спецыфічным феноменам вучэння «Польскіх і Літоўскіх братоў» у філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Рэчы Паспалітай XVI–XVII стст. Дададзены падыход узнікае ў кантэксце радыкальна-рэфармацыйнай канцэпцыі талеранцыі ў Заходняй Еўропе. Можна вылучыць тры этапы яго эвалюцыі. На працягу першага перыяду (1560–1590 гг.) пануе ідэя абсалютнага прынцыповага ненасілля. Адмаўленне насілля абапіраецца на акцэнтацыі евангельскай этыкі, указанні на асабісты прыклад Хрыста і апосталаў, тэорыі прэдэстынацыі. Фундаментальнай асновай ідэі ненасілля выступае дуалістычны падзел грамадства на «свет сапраўдных хрысціян» і «знешні свет», якія сутнасна адрозніваюцца адзін ад аднаго. Інстытуты дзяржаўнай улады абвешчаюцца часткай грахоўнага «знешняга свету», якія ў той жа час маюць пэўнае пазітыўнае значэнне як фактар упарадкавання сацыяльных адносін. Для «сапраўдных хрысціян» забараняецца ўдзел у дзейнасці дзяржаўных інстытутаў, якія з'яўляюцца непазбежнай крыніцай насілля. З гэтым звязана сектанцкая арыентацыя на мінімізацыю кантактаў са светам насілля, а таксама канстытуіраванне кодэксу жыцця «сапраўднага хрысціяніна», арыентаванага на рыгарыстычнае выкананне новазапаветных імператываў. Сутнаснымі рысамі ідэі ненасілля ў раннім антытрынітарызме выступаюць рэтраспектыўнасць, якая выяўляецца праз перманентны зварот да новазапаветнай традыцыі; этычны абсалютызм; утапізм; сацыяльны эскапізм.

На працягу другога этапу (1590–1620-я гг.) дамінуе памяркоўная мадэль ненасілля, асновай якой становяцца рэлігійна-філасофскія ідэі Ф. Соцына. У

межах дадзенага варыянту ідэі ненасілля пацвярджаецца прынцыповае негатыўнае стаўленне да сацыяльнага насілля з пункту гледжання хрысціянскага вучэння. У той жа час ён прадугледжвае змяншэнне дуалістычнага проціпастаўлення «свету сапраўдных хрысціян» і «знешняга свету». Замест сектанцкага ізаляцыянізму прапануецца прагматычная праграма жыццядзейнасці «верных» у «знешнім свеце» і выкарыстанне сітуацыйнай этыкі пры захаванні вернасці абсалютным маральна-рэлігійным пастулатам. У сістэме аргументацыі на карысць ненасілля захоўваецца прыярытэтны зварот да новазапаветнай традыцыі. У рэчышчы сітуацыйнай этыкі карэктуюцца кодэкс жыцця «сапраўднага хрысціяніна».

На працягу трэцяга перыяду (1630–1660-я гг.) ідэя ненасілля адмаўляецца большасцю прадстаўнікоў радыкальна-рэфармацыйнай думкі, у якой у гэты час узмацняецца пачатая ў папярэдні перыяд тэндэнцыя адаптацыі да актуальнай сацыяльнай рэчаіснасці. Рэпрэзентацыя ідэі ненасілля, выпрацаваных на працягу папярэдніх перыядаў, мае месца ў творчасці меншасці інтэлектуальнай эліты антытрынітарнага збору.

У раздзеле 5.2. «*Верацярпімасць як сутнаснае вызначэнне талеранцыі*» аналізуецца канцэптуальны падыход да праблемы талеранцыі ў вучэнні «Польскіх і Літоўскіх братоў», сутнасным вызначэннем якога выступае верацярпімасць. Фарміраванне дадзенага падыходу адбывалася эвалюцыйна. У раннім антытрынітарызме (1560–1580-я гг.) ён выступае пераважна ў якасці элемента грамадскай думкі, падпарадкаванага ідэі ненасілля.

На працягу другога этапу (1590–1620-я гг.) праблема верацярпімасці набывае самастойны статус ў сістэме вучэння «Польскіх і Літоўскіх братоў». На яе артыкуляцыю вызначальны ўплыў аказала рэлігійна-філасофская дактрына Ф. Соцына (рацыяналізацыя веры, этызацыя хрысціянскага вучэння, падзел рэлігійных ісцін на «фундаментальныя» і «дыскусійныя»). На аснове дадзенай дактрыны абгрунтоўваецца супярэчнасць інталеранцыі і хрысціянскага вучэння.

Канчатковая крышталізацыя сацыніянскай ідэі верацярпімасці адбываецца на наступным этапе (1630–1660-я гг.). У дадзены перыяд складваецца падыход, для якога характэрна адзінства палітыка-прагматычнай і маральна-рэлігійнай аргументацыі. Асноўнымі палітыка-прагматычнымі аргументамі верацярпімасці выступаюць абвясчэнне інталеранцыі крыніцай сацыяльнай дэстабілізацыі і парушэннем асноў дзяржаўна-прававога ладу Рэчы Паспалітай, сцвярджэнне неэфектыўнасці рэлігійнага насілля. Фарміруецца ідэя аб незалежнасці талеранцыі ад прыняцця пэўнай светапогляднай пазіцыі. У маральна-рэлігійным аспекце ідэі верацярпімасці выкарыстоўваецца новае разуменне памылкі ў справах веры як выніку недасканаласці чалавечага розуму.

Познесацыніянскі падыход да верацярпімасці ўключае ў сябе ідэю падзелу функцый дзяржавы і рэлігійных інстытутаў, рэпрэзэнтаваную ў працах С. Пшыпкоўскага і Я. Шліхтынга, якая набліжаецца да адпаведных мадэляў, распрацаваных у межах класічных заходнееўрапейскіх канцэпцый талеранцыі. Разам з тым дадзены падыход мае абмежаваны характар у выніку таго, што акрэслівае кола раўнапраўных узаемаадносін у грамадстве выключна групамі, што рэпрэзэнтуюць хрысціянскі светапогляд у межах дагматычнага мінімуму. Спецыфіка падыходу ў агульнаеўрапейскім кантэксце заключаецца ў яго канфесійным характары і арыентацыі на абарону палітыка-прававой традыцыі рэлігійнай цярпімасці ў саслоўнай дзяржаве ў адрозненне ад класічных канцэпцый талеранцыі Новага часу, якія з надканфесійных пазіцый разглядаюць верацярпімасць як неабходны атрыбут ліберальнага грамадства, што канструіруецца на рацыянальных асновах.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

У выніку дысертацыйнага даследавання былі зроблены наступныя высновы:

1. Асноўнымі фактарамі, якія дэтэрмінавалі фарміраванне канцэптואльных падходаў да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст., былі:

па першае, станаўленне канцэпцый талеранцыі ў заходнееўрапейскай думцы. Іх генэзіс звязаны са светапогляднымі зменамі ва ўмовах пераходу ад сярэднявечнага да новаеўрапейскага грамадства. Вызначальны ўплыў пры гэтым мелі ідэі Рэнэсанса і Рэфармацыі, якія сфарміравалі тэарэтычныя перадумовы прынцыпу талеранцыі: акцэнтаванне ролі адзінкавага ў дачыненні агульнага, кагнітыўны і этычны персаналізм, адагматызм і антыаўтарытарызм. Развіццё дадзеных перадумоў ў кантэксце філасофскіх і сацыяльна-палітычных ідэй Новага часу прывяло да фарміравання класічных канцэпцый талеранцыі, у межах якіх канструіруюцца плюралістычныя мадэлі ўзаемаадносін дзяржавы і рэлігійных інстытутаў;

па другое, спецыфічныя сацыякультурныя фактары на тэрыторыі ВКЛ і Польшчы: талерантная дзяржаўная палітыка ў сферы міжканфесійных адносін, выкліканая неабходнасцю ўнутрыпалітычнай стабільнасці ў складаных геапалітычных умовах, а таксама асаблівасцямі грамадска-палітычнага ладу; саслоўная салідарнасць шляхты, на аснове якой фарміруецца адметная шляхецкая ідэалогія, у межах якой талеранцыя разглядаецца як спецыфічны саслоўны прывілей. Найвышэйшага ўзроўню практыка рэлігійнай цярпімасці дасягнула ў другой палове XVI ст., калі адбылася яе прававая легітымацыя ў

акце Варшаўскай канфедэрацыі. Дадзеныя фактары абумовілі адсутнасць радыкальных канцэпцый нецярпімасці ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы, тэндэнцыю да прызнання больш пазітыўнай ацэнкі феномена талеранцыі ў межах розных ідэйных плыняў у кантэксце кампаратыўнага суаднясення з агульнаеўрапейскай думкай [1; 2; 3; 4; 7].

2. У сярэдзіне XVI ст. адбываецца станаўленне канцэптualaнага падыходу да праблемы талеранцыі ў межах рэнесанснага «хрысціянскага гуманізму» ВКЛ і Польшчы. У аснове яго змяшчаліся рэлігійны персаналізм, антыаўтарытарызм, этызацыя рэлігіі. Асноўнай спецыфічнай рысай пазначанага канцэптualaнага падыходу з'яўляецца утапічны экуменічны праект, што прадугледжвае канвергенцыю дактрын усіх хрысціянскіх канфесій і іх структурную кансалідацыю на аснове кампрамісу, знойдзенага ў свабоднай дыскусіі. Забеспячэнне рэлігійнай цярпімасці ў грамадстве разглядалася як умова рэалізацыі дадзенага праекту [4].

3. Контррэфармацыйны рух ВКЛ і Польшчы рэпрэзентуе падыход, для якога характэрна крытычная рэфлексія ідэй талеранцыі. Дадзены падыход грунтуецца на рэцэпцыі пастулатаў посттрыдэнцкай каталіцкай дактрыны. Галоўным яго накірункам выступае крытыка юрыдычнага санкцыянавання рэлігійнай талеранцыі з дапамогай тэакратычнай ідэі «капланскага каралеўства». Разам з тым спецыфікай падыходу з'яўляюцца адсутнасць радыкальных рыс агрэсіўнасці ў параўнанні з контррэфармацыйнай думкай на заходнееўрапейскай прасторы, а таксама згода на неафіцыйнае прызнанне адноснай рэлігійнай цярпімасці як часовай дадзенасці. Разглядаемы падыход адлюстроўвае межы тэарэтычнага адмаўлення талеранцыі ва ўмовах яе фактычнага, хаця і абмежаванага функцыянавання [1].

4. Развіццё канцэптualaнага падыходу да праблемы талеранцыі ў пратэстанцкай рэлігійна-філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы XVI–XVII стст. адлюстроўваецца ў межах двух асноўных этапаў. На першым этапе (1540-я гг. – 1573 г.) дадзены падыход характарызуецца выключна інструментальным выкарыстаннем прынцыпаў рэлігійнай цярпімасці. У яго межах пануе этатысцкая ідэя ўзаемаадносін дзяржаўных і рэлігійных інстытутаў, звязаная са спадзяваннямі на дасягненне пануючага становішча ў грамадстве з дапамогай механізмаў дзяржаўнай улады. На працягу другога этапу (1573 г. – першая палова XVII ст.) разуменне талеранцыі ў асноўным эвалюцыянуе ў бок прыняцця пазітыўнай вартасці феномена талеранцыі пры захаванні тэалагічнай нецярпімасці. Характэрнымі рысамі пратэстанцкага падыходу названага перыяду з'яўляюцца шырокае выкарыстанне палітыка-прагматычнай аргументацыі, акцэнтацыя спецыфікі дзяржаўна-палітычнага ладу Рэчы

Паспалітай. У цэлым можна сцвярджаць, што эвалюцыя канцэптуальнага падыходу ў пратэстанцкай думцы мае прагматычны характар [6; 8].

5. Падыход праваслаўнай рэлігійна-філасофскай і сацыяльна-палітычнай думкі XVI – першай паловы XVII стст. да праблемы талеранцыі характарызуе перакананне аб зменлівай вартасці феномену рэлігійнай цярпімасці як фактару, што спрыяе або перашкаджае развіццю ўласнага веравызнання. Вырашэнне праблемы талеранцыі ў думцы праваслаўных эліт ВКЛ і Польшчы на працягу разглядаемага перыяду падлягала частым зменам. Канкрэтныя падыходы, нягледзячы на іх адрозненні, эвалюцыянавалі ў залежнасці ад сацыяльна-палітычных абставін, што мела адлюстраванне ў большай або меншай цярпімасці да прадстаўнікоў асобных вызнанняў. Таму падыход праваслаўнай думкі да праблемы талеранцыі выступае як сітуацыйны [3].

6. Канцэптуальны падыход да праблемы талеранцыі, у аснове якога знаходзілася ідэя ненасілля, з'яўляецца спецыфічным феноменам вучэння «Польскіх і Літоўскіх братоў» у філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Рэчы Паспалітай XVI–XVII стст. Ён характарызуецца прынцыповым адмаўленнем насілля як сацыяльнай з'явы. Да сутнасных рыс дадзенай ідэі ў раннім варыянце неабходна аднесці: рэтраспектыўнасць, якая выяўляецца праз перманентны зварот да новазапаветнай традыцыі; этычны абсалютызм; утапізм; сацыяльны эскапізм як адлюстраванне негатыўнай іерархічна структураванай сацыяльнай рэальнасці. Сацыялістычны варыянт ідэі ненасілля рэпрэзентуе суіснаванне рыгарыстычнага адмаўлення фізічнага насілля з сітуацыйнай этыкай і з прагматычным стаўленнем да сацыяльнай рэальнасці [5; 6; 8].

7. Ідэя верацярпімасці ў вучэнні «Польскіх і Літоўскіх братоў» адлюстроўвае найбольш радыкальны падыход да праблемы талеранцыі ў вузкім значэнні дадзенага тэрміну ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI–XVII стст. Яго фарміраванне адбывалася эвалюцыйна ў накірунку тэарэтычна аргументаванай сістэмы, што ўключае ў сябе ідэю аб незалежнасці талеранцыі ад прыняцця пэўнай светапогляднай пазіцыі, а таксама ідэю падзелу функцый дзяржавы і рэлігійных інстытутаў. У яго аснове знаходзіліся рэлігійна-філасофскія ідэі сацыялізму. Разам з тым дадзены падыход акрэслівае кола верацярпімасці ў грамадстве выключна групамі, што рэпрэзентуюць хрысціянскі светапогляд у межах дагматычнага мінімуму. Спецыфіка падыходу ў агульнаеўрапейскім кантэксце заключаецца ў яго канфесійным характары і арыентацыі на абарону палітыка-прававой традыцыі рэлігійнай цярпімасці ў саслоўнай дзяржаве [7].

Такім чынам, праблема талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI–XVII стст. разглядалася з розных пазіцый на рэлігійна-філасофскім, грамадска-палітычным і

правазнаўчым узроўні ў межах асобных канцэптуальных падыходаў. Разам з тым тэндэнцыя да прызнання большай вартасці феномена талеранцыі ў іх межах у параўнанні з адпаведнымі падыходамі ў агульнаеўрапейскім кантэксце, абумоўленая адметнасцю сацыякультурнай сітуацыі на геакультурнай прасторы ВКЛ і Польшчы, вызначыла іх галоўную спецыфіку.

Сацыякультурныя змены на тэрыторыі ВКЛ і Польшчы ў другой палове XVII – першай палове XVIII стст. выклікалі змяншэнне цікавасці да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы, у межах якой назіраецца рэгрэс у дадзеным кантэксце. Актуалізацыя ідэй талеранцыі адбываецца ў другой палове XVIII–XIX стст. ва ўмовах вострай грамадска-палітычнай барацьбы напярэдадні і пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. Ідэйна-тэарэтычныя набыткі перыяду XVI–XVII стст. знайшлі сваё месца ў акцэнтацыі прынцыпу талеранцыі ў філасофскай традыцыі Беларусі і суседніх з ёй краін. Канцэптуальнае абгрунтаванне дадзенага прынцыпу з’яўляецца важным фактарам ва ўмовах практычнага ўвасаблення феномена талеранцыі ў беларускім грамадстве на мяжы XX–XXI стст.

Рэкамендацыі па практычнаму выкарыстанню вынікаў дысертацыі
Вынікі, атрыманыя ў дысертацыйным даследаванні могуць улічвацца пры далейшым даследаванні гісторыі філасофіі эпохі Адраджэння і Новага часу на геакультурнай прасторы Беларусі, Літвы, Польшчы і Украіны.

Матэрыялы дысертацыі могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы праграм для вышэйшых навучальных устаноў па гісторыі філасофіі, гісторыі Беларусі і гісторыі краін Цэнтральнай Еўропы, а таксама пры распрацоўцы спецкурсаў па гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі.

Практычная значнасць даследавання абапіраецца таксама на тое, што сучаснае развіццё беларускага грамадства адбываецца ва ўмовах мірных узаемаадносін паміж прадстаўнікамі розных культурных традыцый. У іх характары акумуляюецца гістарычны вопыт практыкі талеранцыі ў духоўнай культуры беларускага народа, а таксама адлюстроўваецца цяжкім да «іншага» як адна з фундаментальных рыс нацыянальнага менталітэту. Практычнае ўвасабленне феномена талеранцыі ў сістэме грамадскіх адносін Рэспублікі Беларусь патрабуе яго ўсебаковага навуковага аналізу, у тым ліку вызначэння яго крыніц ў беларускай духоўнай культуры. Генэзіс ідэй талеранцыі прадугледжвае зварот да іх адлюстравання ў тэарэтычна-рэфлексійным выглядзе ў філасофскай думцы Беларусі XVI–XVII стст. у кантэксце геакультурнай прасторы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы. Дадзенае дысертацыйнае даследаванне шляхам аналізу гісторыка-філасофскага матэрыялу спрыяе разуменню сутнасці і спецыфікі міжкультурных узаемаадносін у беларускім грамадстве.

СПІС АПУБЛІКАВАННЫХ РАБОТ ПА ТЭМЕ ДЫСЕРТАЦЫІ

Артыкулы:

- 1 Бортнік, І.А. Праблема талеранцыі ў дыскурсе контррэфармацыйнага руху на геакультурнай прасторы Беларусі, Літвы і Польшчы / І.А. Бортнік // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2005. – № 1. – С. 94-102.
- 2 Бортнік, І.А. Вытокі і фарміраванне парадгмы талеранцыі ў еўрапейскай культуры / І.А. Бортнік // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2005. – № 2. – С. 89-98.
- 3 Бортнік, І.А. Эвалюцыя падыходаў да аналізу праблемы талеранцыі ў праваслаўнай сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ XVI-XVII стст. / І.А. Бортнік // Весці НАН Беларусі, серыя гуманітарных навук. – 2005. – № 5, ч. 2. – С. 12-14.
- 4 Бортнік, І.А. Канцэпцыя талеранцыі ў рэнесанснай сацыяльна-палітычнай думцы Беларусі, Літвы і Польшчы / І.А. Бортнік // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. – 2006. – № 1. – С. 70-76.

Тэзісы і матэрыялы канферэнцый:

- 5 Бортнік, І.А. Ідэя ненасілля ў рэфармацыйным руху ў Вялікім княстве Літоўскім (другая палова XVI ст.) / І.А. Бортнік // Матэрыялы VII Рэспубліканскай навуковай канферэнцыі студэнтаў і аспірантаў (НИРС-2002): в 3 т. – Новополоцк: ПГУ, 2002. – Т. 2. – С. 228-229.
- 6 Бортнік, І.А. Ідэя ненасілля ў кантэксце рэфармацыйнай парадгмы талеранцыі ў сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI-XVII стст. / І.А. Бортнік // XXI век: Актуальныя праблемы гістарычнай навука: матэрыялы міжнарод. навуц. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15-16 апр. 2004 г. / редколл.: В.Н. Сидорцов (отв. ред.) [и др.]. – Мн.: БГУ, 2004. – С. 61-63.
- 7 Бортнік, І.А. Канцэпцыя талеранцыі ў сацыяльна-палітычным вучэнні радыкальнай плыні рэфармацыйнага руху Беларусі, Літвы і Польшчы / І.А. Бортнік // IX Рэспубліканская навуковая канферэнцыя студэнтаў і аспірантаў Рэспублікі Беларусь «НИРС-2004»: Тэзісы дакладаў: в 8 ч. / под ред. А.И. Жука. – Гродно: ГрГУ, 2004. – Ч. 4. – С. 154-156.
- 8 Бортнік, І.А. Адмаўленне насілля ў рэфармацыйным руху ВКЛ (другая палова XVI ст.) / І.А. Бортнік // Рэфармацыя і грамадства: XVI стагоддзе: матэрыялы міжнарод. навуц. канф., г. Мінск, 29-30 нояб. 2003 г. / уклад. С. Акінчыц, гал. рэд. А. Грыцкевіч. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2005. – С. 341-353.

РЭЗІЮМЭ

Бортнік Ігар Аляксандравіч

Праблема талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI-XVII стст.

Ключавыя словы: Варшаўская канфедэрацыя, верацярпімасць, інталеранцыя, канфесія, Контррэфармацыя, ненасілле, «Польскія і Літоўскія браты», праваслаўе, пратэстантызм, Рэнесанс, Рэфармацыя, талеранцыя, філасофская і сацыяльна-палітычная думка, «хрысціянскі гуманізм».

Аб'ектам даследавання з'яўляецца філасофская і сацыяльна-палітычная думка Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI-XVII стст.

Прадметам даследавання выступаюць канцэптуальныя падыходы да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI-XVII стст.

Мэта даследавання – эксплікацыя і сістэмны аналіз сутнасці канцэптуальных падыходаў да праблемы талеранцыі і спецыфікі іх тэарэтычнай рэпрэзентацыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI-XVII стст.

Метады даследавання. Для дасягнення пастаўленай мэты выкарыстоўваліся метады гісторыка-філасофскай рэканструкцыі, метады кампаратывнага аналізу, сістэмны метады.

Навуковая навізна. Навуковая навізна дысертацыйнага даследавання заключаецца ў правядзенні комплекснага даследавання, прысвечанага праблеме талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы XVI-XVII стст. у айчыннай гісторыка-філасофскай навуцы. Вылучаюцца і ўсебакова характарызуюцца розныя канцэптуальныя падыходы да праблемы талеранцыі ў філасофскай і сацыяльна-палітычнай думцы ВКЛ і Польшчы XVI-XVII стст., вызначаны іх ідэйна-тэарэтычныя вытокі, сутнасныя рысы і спецыфіка.

Тэарэтычная значнасць вынікаў дысертацыйнага даследавання заключаецца ў тым, што яно дазваляе кампенсаваць прабелы ў гісторыі айчыннай філасофскай і сацыяльна-палітычнай думкі. **Практычная значнасць.** Вынікі даследавання могуць быць выкарыстаны пры падрыхтоўцы праграм для вышэйшых навучальных устаноў па гісторыі філасофіі, гісторыі Беларусі і гісторыі краін Цэнтральнай Еўропы, а таксама пры распрацоўцы спецкурсаў па гісторыі філасофскай і грамадска-палітычнай думкі Беларусі.

РЕЗЮМЕ

Бортник Игорь Александрович

Проблема толерантности в философской и социально-политической мысли Великого княжества Литовского и Польши XVI-XVII вв.

Ключевые слова: Варшавская конфедерация, веротерпимость, интолерантность, конфессия, Контрреформация, ненасилие, «Польские и Литовские братья», православие, протестантизм, Ренессанс, Реформация, толерантность, философская и социально-политическая мысль, «христианский гуманизм».

Объектом исследования является философская и социально-политическая мысль Великого княжества Литовского и Польши XVI-XVII вв.

Предметом исследования выступают концептуальные подходы к проблеме толерантности в философской и социально-политической мысли ВКЛ и Польши XVI-XVII вв.

Цель исследования – экспликация и системный анализ сущности концептуальных подходов к проблеме толерантности и специфики их теоретической репрезентации в философской и социально-политической мысли Великого княжества Литовского и Польши XVI-XVII вв.

Методы исследования. Для достижения поставленной цели использовались: метод историко-философской реконструкции, метод компаративного анализа, системный метод.

Научная новизна. Научная новизна диссертационного исследования заключается в проведении комплексного исследования, посвящённого проблеме толерантности в философской и социально-политической мысли Великого княжества Литовского и Польши XVI-XVII вв. в отечественной историко-философской науке. Выделены и всесторонне охарактеризованы различные концептуальные подходы к проблеме толерантности в философской и социально-политической мысли ВКЛ и Польши XVI-XVII вв., определены их идейно-теоретические истоки, сущностные черты и специфика.

Теоретическая значимость результатов диссертационного исследования заключается в том, что оно позволяет компенсировать пробелы в истории отечественной философской и социально-политической мысли. **Практическая значимость.** Результаты исследования могут быть использованы при подготовке программ для высших учебных заведений по истории философии, истории Беларуси и истории стран Центральной Европы, а также при разработке спецкурсов по истории философской и общественно-политической мысли Беларуси.

SUMMARY

Bortnik Ihar Aliksandravich

The Problem of Tolerance in the Philosophical and Socio-Political Thought of the Grand Duchy of Lithuania and Poland in the 16-17th Centuries

Key words: Warsaw confederation, toleration, intolerance, confession, Counter-Reformation, inviolence, «Polish and Lithuanian brothers», Orthodoxy, Protestantism, Renaissance, Reformation, tolerance, philosophical and socio-political thought, «Christian Humanism».

The object of the research is the philosophical and socio-political thought of the Grand Duchy of Lithuania and Poland in the 16-17th centuries.

The subject of the research embraces the conceptual approaches to the problem of tolerance in the philosophical and socio-political thought of the Grand Duchy of Lithuania and Poland in the 16-17th centuries.

The purpose of the research is concluded in explicating and complexly analyzing the essence of conceptual approaches to the problem of tolerance and the specificity of its theoretical representation in the philosophical and socio-political thought of the Grand Duchy of Lithuania and Poland in the 16-17th centuries.

The methods of the research. In achieving the purpose, the method of historico-philosophical reconstruction, the method of comparative analysis, the systemic method were employed.

The scientific novelty. The scientific novelty of the dissertation research consists in conducting the complex investigation, dedicated to the problem of tolerance in the philosophical and socio-political thought of the Grand Duchy of Lithuania and Poland in the 16-17th centuries in the national historico-philosophical science. Various conceptual approaches to the problem of tolerance in the philosophical and socio-political thought of the Grand Duchy of Lithuania and Poland in the 16-17th centuries have been singled out and exhaustively characterized; their conceptual-theoretical origins, essential features and specificity have been designated.

The theoretical value of the results of the dissertation research evidences itself in their capacity to fill in the gaps in national philosophical and socio-political thought. **The practical value.** The materials of the dissertation research can be used in working out syllabuses on philosophy, history of philosophy, history of Belarus and East-European countries for higher educational establishments. Also, the materials of the dissertation are applicable in elaborating special courses on the history of philosophical and socio-political thought of Belarus.